

Editorial

Commissioning Architecture

Christoph Grafe with David de Bruijn, Job Floris, Gus Tielens and Madeleine Maaskant (guest editor)

To say that architecture is the outcome of a collective effort is to state the obvious. That the involvement of different parties, each with their own explicit or undeclared interests and intentions should generate a variety of languages, or ‘dialects’ as Manfredo Tafuro called them, would seem to be an inevitable consequence of the fact that buildings attract wildly different expectations.¹ For architects they may be objects stemming from artistic and social impulses, or products of their professional service. For planners and politicians they appear as consequences of urban or economic strategies. Conservationists will assess them as part of the cultural heritage. The distinct discourses on buildings, and on architecture, are legion and each comes with its own terminology and established patterns of legitimisation. Within this field of languages, the statements of those who are primarily responsible for buildings to materialise, the client or patron, are often characterised by a certain muteness or opacity, if they exist at all. Texts explaining considerations of patronage typically take the form of the preface to an inauguration brochure, and are almost by definition of an affirmative rather than critical nature. The fact that for those who invest in buildings, or facilitate the investment, architectural objects are – and have to be – a means of providing value or generating profit is rarely mentioned. An assessment of the contribution of architectural design to the function of the building as an economic and social asset disappears amid polite references to the designers or executors and the usual declarations of gratitude.

The absence of statements setting out economic as well as social or cultural objectives and critically examining the value of architecture from the perspective of the patron may be sufficiently explained by the recognition that they are not necessarily conducive to the practice of commissioning buildings. On the contrary, too many words may well damage business strategies or bring harm to future development opportunities. Whoever is in the midst of processes that involve substantial financial commitment may not be in a position to indulge in cultural ruminations, let alone revelations about the economic realities surrounding the construction of buildings.² Yet the fact that statements setting out the objectives of patronage remain the exception, while architects feel a much greater need to explain their design – for purely professional reasons or, less often, in order to contribute to the public debate – creates a distinct imbalance in what is written about architecture. Possibly this is also one of the reasons for a persistent bias in architecture historiography: those who choose to work in silence do not produce quotable reference material.

1 Manfredo Tafuri, *The Sphere and the Labyrinth* (Cambridge, MA: MIT Press, 1990), 8.

2 Needless to say, there is an unhealthy conspiracy here: critics and historians are equally reluctant when it comes to discussing how these realities influence cultural motivations.

Christoph Grafe en David de Bruijn, Job Floris, Gus Tielens en Madeleine Maaskant (gastredacteur)

Wie zegt dat architectuur het resultaat is van een collectieve inspanning, trapt een open deur in. De betrokkenheid van verschillende partijen, elk met hun eigen expliciete of impliciete belangen en bedoelingen, genereert een verscheidenheid aan talen of ‘dialecten’, zoals Manfredo Tafuri ze noemde. Dit lijkt een onvermijdelijke consequentie te zijn van het feit dat gebouwen sterk uiteenlopende verwachtingen wekken.¹ Voor architecten kan het gaan om objecten die voortkomen uit artistieke of sociale impulsen, of om de producten van hun professionele activiteiten. Stedenbouwers en politici vatten ze op als het gevolg van stedelijke of economische strategieën. Monumentenzorgers beoordelen of gebouwen deel uitmaken van het culturele erfgoed. Er zijn legio verschillende betogen over gebouwen en over architectuur, en elk betoog brengt een eigen terminologie en eigen gevestigde manier van rechtvaardiging met zich mee. Binnen dit veld van verschillende talen worden de beweringen van hen die primair verantwoordelijk zijn voor de realisatie van het gebouw, de opdrachtgevers, vaak gekenmerkt door een zekere oppervlakkigheid of ondoorgronde-lijkheid – als ze überhaupt al bestaan. Vaak nemen teksten die de overwegingen van opdrachtgevers verklaren, de vorm aan van een voorwoord bij een of ander inaugureel drukwerk, en zijn ze bijna per definitie eerder bevestigend dan kritisch van aard. Zelden wordt benoemd dat architectonische objecten voor degenen die in gebouwen investeren of zo’n investering faciliteren, een middel zijn (en moeten zijn) om waarde te creëren of winst te genereren. De beoordeling van de bijdrage van het architectonisch ontwerp aan de functie van het gebouw als een economisch en sociaal goed gaat teloor te midden van beleefde verwijzingen naar de ontwerpers of uitvoerders en de gebruikelijke uitingen van dankbaarheid.

Wellicht wordt de afwezigheid van verklaringen over zowel economische als sociale of culturele doelstellingen, en omtrent kritisch onderzoek naar de waarde van de architectuur vanuit het gezichtspunt van de opdrachtgever, afdoende verklaard door te onderkennen dat zulke argumenten niet noodzakelijk zijn voor de praktijk van het opdrachtgeverschap. Integendeel, het is zelfs mogelijk dat een teveel aan woorden commerciële strategieën schaden of nadelig zijn voor toekomstige ontwikkelingen. Iemand die midden in een proces zit, waarbij aanzienlijke financiële verplichtingen betrokken zijn, bevindt zich misschien niet in de positie dat hij zich de luxe van culturele overpeinzingen – laat staan van onthullingen over de economische realiteiten rondom de constructie van gebouwen – kan veroorloven.² Feit blijft dat uiteenzettingen omtrent de doelstellingen van opdrachtgevers uitzonderlijk zijn, terwijl architecten een veel grotere

¹ Manfredo Tafuri, *The Sphere and the Labyrinth* (Cambridge, MA: MIT Press, 1990), 8.

² Het hoeft geen betoog dat hier een ongezonde samenzwering aan de gang is: critici en historici zijn gelijkelijk onwillig te bespreken, welke invloed deze realiteiten op culturele beweegredenen uitoefenen.

Particularly in the historiography of modern architecture, which relies heavily on the manifestoes and writings of architects, the discourse on design primarily proceeds from the considerations of the designer and examines how these may be embodied in the architectural object. Originating in the figure of the artist who represents an avant-garde, modern architecture’s history tends to single out the architect as individual author, who heroically persuades the outside world and his (and rarely her) client of his ground-breaking ideas.³ So, strangely, precisely the modern architecture that sought to legitimise itself by referring to events outside its own discipline has attracted excessive forms of architectural hero-worship. Considering the necessarily dependent relation between designer and client, the priority that modern architecture discourses have given to the author-architect is remarkable: not only is there often a lack of awareness of factors from outside the discipline, but the role of client in the development of architecture cultures also remains strangely underexposed (as is that of the structural and other engineers). Post-war architecture discourses introduced the notion of the ‘user’ whose expectations and needs the profession was to satisfy. Even so, this user more often than not remained a blank canvas onto which architects could project assumptions, while the client remained invisible.

Patronage and Architecture History

If we now propose to examine the role of patronage in architecture this is at least partly because we accept that buildings or architectural projects can never be fully understood without knowledge of how those who commissioned thought about them. Appearing in the background at decisive moments in the work of Palladio, Mies or Rietveld their clients – Giangiorgio Trissino, Grete Tugendhat and Truus Schröder-Schröder – loom large. Adolf Loos’s *Raumplan* experiments or Arne Jacobsen’s form research would be unthinkable without the cultural ambitions of the Viennese bourgeoisie of the interbellum, or the search by Danish school directors and contractors for an expression of their ideal of a civilised society after the Second World War. The consideration of architecture from the perspective of those who take the initiative for its construction, who wish to see something of themselves reflected in the result, who want to live in the building or who appropriate it and have economic expectations for the future, implies a more nuanced approach in treating architectural design as the work of solitary authors. It is also an attempt to reveal the architecture of cities or buildings as objects upon which divergent, at times contradictory expectations are projected – expectations that sometimes are explicit, sometimes remain unexpressed, and that assume their material form in architecture. If power speaks many dialects, as Tafuri noted, and if it is the task of historiography or criticism to reveal the collisions between these, then the ways in which architects and their clients conceptualise and talk about the projects that they share surely must be of particular interest. In qualifying the role of the architects as the single author, the study of building as the outcome of the ambitions and efforts of their clients might also help us overcome the preoccupation of the past two decades with star-designed buildings.

³ Alice Friedman has drawn attention to the setup of (male) architects and their (female) clients, emphasizing the prominent role of women patrons for the breakthrough of the pre-Second World War modern

avant-garde. Cf. Alice T. Friedman, *Women and the Making of the Modern House* (New York: Harry N. Abrams, 1998).

behoefte voelen hun ontwerp toe te lichten – uit strikt professionele motieven of, wat minder vaak voorkomt, om bij te dragen aan het publieke debat – en dit veroorzaakt een onmiskenbare onbalans in wat er over architectuur wordt geschreven. Dit is mogelijk ook één van de oorzaken van een hardnekkig vooroordeel in de architectonische geschiedschrijving: zij die verkiezen in stilte te werken, produceren geen citeerbaar referentiemateriaal.

Vooraf waar het gaat om de geschiedschrijving van de moderne architectuur, die zwaar leunt op de manifesten en geschriften van architecten, wordt het discours over de architectuur gedomineerd door de overwegingen van ontwerpers en hun belichaming in het architectonisch object. Uitgaand van de figuur van de kunstenaar die symbool staat voor de avant-garde neigt de geschiedenis van de moderne architectuur ertoe de architect uit te lichten als een individuele auteur, die de maatschappij en zijn (in zeldzame gevallen haar) opdrachtgever stoutmoedig overtuigt van zijn grensverleggende ideeën.³ Merkwaardig genoeg heeft dus juist de moderne architectuur, die trachtte zichzelf te legitimeren door verwijzen naar ontwikkelingen buiten haar eigen discipline, excessieve vormen van architectonische heldenverering aangetrokken. Gezien de per definitie afhankelijke relatie tussen ontwerper en opdrachtgever is het opmerkelijk dat de moderne architectonische discussie prioriteit heeft gegeven aan de auteur-architect: niet alleen is er vaak een gebrek aan bewustzijn wat betreft factoren buiten de discipline, maar de rol die de opdrachtgever speelt in de ontwikkeling van de architectonische cultuur blijft ook eigenaardig onderbelicht (net zoals die van constructeurs en andere ingenieurs). In naoorlogse discussies over architectuur werd het concept geïntroduceerd van de ‘gebruiker’, wiens verwachtingen en behoeften de beroepsgroep diende te bevredigen. Maar deze gebruiker bleef toch vaker wel dan niet een onbeschreven blad waarop architecten veronderstellingen konden projecteren, terwijl de opdrachtgever buiten beeld bleef.

Opdrachtgeverschap en architectuurgeschiedenis

Ons voorstel om de rol van het opdrachtgeverschap in de architectuur te onderzoeken, is tenminste deels gebaseerd op de aanname dat gebouwen of architectonische projecten nooit ten volle kunnen worden begrepen als we niet weten hoe de opdrachtgever over ze dacht. Op kritieke momenten in het werk van Palladio, Mies of Rietveld zijn hun opdrachtgevers – Giangiorgio Trissino, Grete Tugendhat en Truus Schröder-Schräder – nadrukkelijk op de achtergrond aanwezig. De *Raumplan*-experimenten van Adolf Loos en het vormonderzoek van Arne Jacobsen zouden ondenkbaar zijn geweest zonder de culturele ambities van de Weense bourgeoisie tijdens het interbellum of de zoektocht van Deense school-directeuren en aannemers naar een manier om hun ideaal van een beschaafde samenleving na de Tweede Wereldoorlog tot uitdrukking te brengen. Als de architectuur wordt bekeken vanuit het gezichtspunt van degenen die het initiatief nemen voor de bouw ervan – die in het resultaat iets van zichzelf willen herkennen, die in het gebouw willen wonen of het in bezit nemen, en er economische toekomstverwachtingen van hebben – impliceert dat een meer genuanceerde benadering in de behandeling van architectonisch ontwerp als het werk van meerdere auteurs. Het is ook een poging de architectuur van steden

3 Alice Friedman vestigde de aandacht op de situatie van (mannelijke) architecten en hun (vrouwelijke) opdrachtgevers, en benadrukte de prominente rol die vrouwelijke opdrachtgevers speelden bij de door-

braak van de moderne avant-garde van voor de Tweede Wereldoorlog. Zie: Alice T. Friedman, *Women and the Making of the Modern House* (New York: Harry N. Abrams, 1998).

While the picture of the architect as someone who does creative work remains based on an understanding of the profession that has its origins in the Renaissance and that is still latently present, the patron (or client, or commissioner) appears in all sorts of guises and constellations, from absolute monarchs to the bureaucracies of the twentieth-century welfare states, from idiosyncratic theosophists to venture capitalists, from idealistic directors of hospitals or schools to nameless and faceless committees or the real estate divisions of corporations. A comprehensive taxonomy of patronage is hardly possible. In this issue of *OASE* we limit ourselves to presenting a selection of specific encounters between patrons and designers. There is Charles de Beistegui, the excentric millionaire, who commissioned the young Le Corbusier to design a sophisticated apartment overlooking the rooftops of Paris and who intervened in the process to such an extent that the authorship became fundamentally blurred. The result of this confrontation of a patron and an architect apparently (for once) swallowing his pride is a significant episode in the history of modern architecture, and a rare example of the incorporation of surrealist image-making at a time that the architectural avant-garde was obsessed with designing the *Existenzminimum*. In the 1950s we encounter Phyllis Lambert, whose passion and willpower allowed Mies van der Rohe to realise one of the influential architectural models for post-war corporate architecture, the Seagram Building in New York. With this experience of being instrumental in commissioning a building that was immediately acknowledged as a masterpiece, and thereby writing herself into the history of modern architecture, Lambert then took up the profession and developed into one of the most influential activists for the preservation of North American inner cities (as well as setting up one of the world’s most active architecture institutes). Finally we examine the career of a local politician in Sweden, Hjalmar Mehr, whose vision of a modern egalitarian metropolis culminated in the realisation of one of the most radical cultural experiments of the 1960s, the Stockholm Kulturhus.

Cultures of Patronage

These case studies in themselves do not constitute an alternative history of architecture. They examine particular episodes, examples of visionary patronage without which modern architecture might have taken a different course, providing a loose frame for reflections on the possible role of patronage in the present situation. These reflections, a series of conversations with individuals who commission buildings or advise commissioners are the outcome of a complicated editorial soul-searching that illustrates the difficulty in dealing with clients or patrons in writing about architecture. It was our initial ambition to examine a present state of affairs characterised by economic concentration processes, developers operating at a European scale and the economic logics demanding immediate profits in a sector that historically has been guided by long-term thinking. The effects of the financial crisis (at least in the Netherlands) and the dramatically changed perspectives for both commercial and housing property markets made a comprehensive mapping of the present situation virtually impossible. It will take time before we know how the sector – investors, developers, builders and architects – is being reconfigured and the detailed research that would be required in order to understand these processes is beyond the scope of a journal like *OASE*. Our

of gebouwen te tonen als objecten waar uiteenlopende, soms conflicterende verwachtingen op worden geprojecteerd – verwachtingen die soms expliciet zijn, soms onuitgesproken blijven en die materiële vorm aannemen in de architectuur. Als macht vele dialecten spreekt, zoals Tafuri opmerkte, en het de taak van de geschiedschrijving of de kritiek is de botsingen tussen deze te onthullen, dan moeten de manieren waarop architecten en hun opdrachtgevers hun gezamenlijke projecten conceptualiseren en bespreken, toch wel van bijzonder belang zijn. Door de inperking van de rol van de architect als een op zichzelf staande auteur, zou het onderzoek naar het bouwen als het resultaat van de ambities en inspanningen van zijn opdrachtgevers ons ook kunnen helpen twee decennia van gepreoccupeerdheid met door sterarchitecten ontworpen gebouwen te boven te komen.

Terwijl het beeld van de architect als iemand die creatief werkzaam is gebaseerd blijft op een opvatting van het vak, die zijn oorsprong heeft in de renaissance en die nog steeds latent aanwezig is, verschijnt de opdrachtgever in allerlei vermommingen en constellaties: van absolute vorsten tot de bureaucratieën van de twintigste-eeuwse welvaartstaat, van eigenaardige theosofen tot risicokapitaalbeleggers, van idealistische ziekenhuis- of schooldirecteuren tot anonieme comités of de vastgoedafdelingen van bedrijven. Een uitgebreide taxonomie van het opdrachtgeverschap is nauwelijks mogelijk. Wij beperken ons hier tot een presentatie van een selectie van specifieke confrontaties tussen opdrachtgevers en ontwerpers. Zo is daar Charles de Beistegui, de excentrieke miljonair die de jonge Le Corbusier opdracht gaf een mondain appartement te ontwerpen met uitzicht over de Parijse daken, en die zozeer ingreep in het proces, dat het fundamenteel onmogelijk blijkt nog vast te stellen wie de auteur was. Deze confrontatie tussen een opdrachtgever en een architect die schijnbaar (voor één keer) zijn trots inslikte, resulteerde in een belangrijke episode in de geschiedenis van de moderne architectuur – en een zeldzaam voorbeeld van de integratie van de surrealistische verbeelding op een moment dat de architectonische avant-garde geobsedeerd was door ontwerpen voor het *Existenzminimum*. Rond 1950 treffen we Phyllis Lambert, wier passie en wilskracht Mies van der Rohe in staat stelden één van de invloedrijkste architectonische voorbeelden van de naoorlogse commerciële architectuur te realiseren, het Seagram-gebouw in New York. Nadat ze had ervaren hoe het was, een rol te spelen bij de toekenning van de opdracht voor een gebouw dat onmiddellijk werd erkend als een meesterwerk, en daardoor te worden bijgeschreven in de annalen van de moderne architectuur, ging Lambert vervolgens het beroep uitoefenen en ontwikkelde ze zich tot één van de invloedrijkste activisten voor het behoud van Noord-Amerikaanse binnensteden (en zette daarnaast een van de meest actieve architectuurinstituten ter wereld op). Ten slotte bekijken we de loopbaan van een Zweedse lokale politicus, Hjalmar Mehr, die een visioen had van een moderne egalitaire metropool, dat culmineerde in de realisatie van één van de meest radicale culturele experimenten van de jaren zestig van de vorige eeuw, het *Kulturhus* in Stockholm.

Opdrachtgeversculturen

Deze *case studies* vormen op zich geen alternatieve geschiedenis van de architectuur. Ze nemen bepaalde perioden onder de loep, voorbeelden van visionair opdrachtgeverschap, waarzonder de moderne architectuur mogelijk een ander verloop zou hebben gehad, en ze verschaffen een ruim kader voor overpeinzingen over de mogelijke rol die het opdrachtgeverschap in de huidige situatie

approach is a cultural one, and this, we realised, was best served by focussing on a series of practices of patronage that could be described as forms of cultural activism, both within architecture and in wider fields.

The conversations with patrons in this issue reflect this bias. They are encounters with individuals who operate within the logics of the market, but whose stated objectives are not primarily commercial. They include a land-owner exploring new forms of sustainable land use in the context of the highly protected English countryside and commissioning architects with proposals for sensitive building proposals ranging from objects to strategies. There is the Northern German developer whose political convictions and a healthy aversion to the destructive effects of large-scale planning have led him to direct his activities towards inventing intelligent concepts for the reuse of existing buildings. Each of these projects has the nature of a complex rescue operation; together they constitute an extraordinarily coherent project of cultural activism. Similar considerations are also expressed by a Dutch developer who successfully transforms former industrial sites into locations for the services industries and who is now involved in finding new uses for the superfluous offices that two decades of economic boom have bequeathed to the Netherlands. Finally we include a conversation with the former state architect in Flanders, who has advised local and regional clients in the selection of architects as part of a both enlightened and self-conscious policy of improving design quality in the ‘ugliest country in the world’.⁴ These conversations, we think, make for interesting reading. They reveal some of the preoccupations, passions and obsessions of individuals whose activities as patrons or advisors are not representative for a mainstream, but who have made significant contributions to architecture culture. They are – occasionally tentative, at times outspoken – documents of commitment to notions of collective welfare, expressed in languages that for a long time have been dangerously absent from public discourses, not only on architecture.

The demise of these languages (also the thesis of Tony Judt’s last book *Ill Fares the Land*) is probably nowhere more visible than in the sector of building that has been most closely associated with the common good, social or public housing.⁵ Noud de Vreeze’s article on the paradigmatic cultural shift within the Dutch housing corporations since the 1980s is, au fond, a historical examination of the development of these institutions from socially motivated guardians of quality housing for the masses to commercially-driven developers.⁶ In this trajectory ‘architectural quality’, once a means in the struggle for improving the living conditions of the many, has become an instrument for attracting consumers in an increasingly differentiated housing market. In recording this shift De Vreeze also offers an analysis

4 It was the then still undivided Belgium that the architect Renaet Braem famously described in these terms. Cf Renaet Braem, *Het lelijkste land ter wereld* (Leuven: Davidsfonds, 1968).

5 Judt’s book is a passionate plea for a reclaiming a language that describes collective purpose in positive terms. Tony Judt, *Ill Fares the Land* (London: Penguin, 2010).

6 There are parallels elsewhere. Anna Minton examined similar developments in Britain, where under the auspices of New Labour local housing officials have drawn up plans to evict tenants from council estates

and formerly philanthropic associations have adopted their own version of market logic – often without much of a realistic idea of what precisely this market is. Cf Anna Minton, *Ground Control, Fear and Happiness in the Twenty-First-Century City* (London: Penguin, 2009). Owen Hatherley brilliantly analyses the language that accompanies these strategies, where every move is ‘visionary’ and brings about an urban ‘renaissance’, disguising what is effectively pure profiteering. Cf nastybrutalistandshort.blogspot.com.

speelt. Deze overpeinzingen, een serie gesprekken met individuen die opdracht geven voor de constructie van gebouwen of die opdrachtgevers van advies dienen, zijn het resultaat van een ingewikkeld redactioneel gewetensonderzoek dat illustratief is voor de problemen waarmee de omgang met opdrachtgevers voor schrijvers over architectuur gepaard gaat. Oorspronkelijk was het onze bedoeling de huidige stand van zaken te onderzoeken, die wordt gekenmerkt door economische concentratieprocessen, projectontwikkelaars die op Europese schaal opereren en de economische logica die onmiddellijke winstgevendheid vereist in een sector die zich van oudsher laat leiden door langetermijndenken. De gevolgen van de economische crisis (ten minste in Nederland) en de ingrijpend gewijzigde perspectieven voor zowel de commerciële markt als de woningmarkt, maakten het praktisch onmogelijk, de huidige situatie uitgebreid in kaart te brengen. Het zal even duren voordat we weten hoe de sector – investeerders, projectontwikkelaars, bouwbedrijven en architecten – zich gaan aan-passen, en het uitvoerige onderzoek dat nodig zou zijn om deze processen inzichtelijk te maken valt buiten het bestek van een tijdschrift als *OASE*. Onze benadering is een culturele en we beseften dat deze benadering het best tot zijn recht zou komen als we ons concentreerden op een serie over opdrachtgeverspraktijken die zou kunnen worden omschreven als vormen van cultureel activisme op zowel het terrein van de architectuur als daarbuiten.

De gesprekken met opdrachtgevers in dit nummer weerspiegelen deze intentie. Het zijn ontmoetingen met individuen die binnen de logica van de markt opereren, maar die zich doelen hebben gesteld die niet per definitie commercieel zijn. Onder hen bevindt zich een landeigenaar die, in de context van het zwaar beschermde Engelse platteland, nieuwe manieren zoekt om land duurzaam te gebruiken, en die architecten opdracht geeft met voorstellen voor intelligent bouwen te komen, van objecten tot strategieën. Er is een Noord-Duitse projectontwikkelaar, wiens politieke overtuigingen en een gezonde afkeer van de destructieve gevolgen van grootschalige planning hem ertoe hebben gebracht, zijn activiteiten te richten op het bedenken van delicate concepten voor het hergebruik van bestaande gebouwen. Elk van deze projecten is een soort complexe reddingsoperatie; samen vormen ze een buitengewoon coherent cultureel-activistisch project. Soortgelijke overwegingen worden ook verwoord door een Nederlandse projectontwikkelaar, die met succes voormalige industrieterreinen transformeert tot locaties voor de dienstenindustrie en die momenteel betrokken is bij het bedenken van nieuwe gebruiksmogelijkheden voor de overtollige kantoren, die twee decennia van economische groei aan Nederland hebben nagelaten. Ten slotte hebben we een gesprek opgenomen met de voormalige Vlaams bouwmeester, die lokale en regionale opdrachtgevers als onderdeel van een zowel verlichte als zelfbewuste strategie adviseerde bij de selectie van architecten, teneinde de kwaliteit van het ontwerp in 'het lelijkste land ter wereld' te verbeteren.⁴ We denken dat deze gesprekken voor interessante lectuur zorgen. Ze onthullen sommige van de preoccupaties, passies en obsessies van individuen die actief zijn als opdrachtgever of adviseur, en die niet representatief zijn voor de hoofdstroom, maar wel belangrijke bijdragen hebben geleverd aan de architectonische cultuur. Ze getuigen – nu en dan aarzelend, soms onverbloemd – van engagement aan noties van collectief

⁴ De beschrijving van architect Renaet Braem van het toen nog onverdeelde België in deze termen is

fameus. Zie: Renaet Braem, *Het lelijkste land ter wereld* (Leuven: Davidsfonds, 1968).

of the current state of affairs and the need for a radical rediscovery and recuperation of communitarian and co-operative values.

What can we learn from all this? First, that cultures of patronage (like those of construction) are a fundamental ingredient of cultures of architecture. Architects, who over the past two decades have started to conceive of themselves as entrepreneurs, only mirror shifts in the values of those they encounter as clients. Secondly, it is probably not architectural innovation that will generate responses to new social or ecological challenges but new forms of patronage, with clients who are committed, co-operative and driven by convictions, while being realistic in their methods. It is a dialogue with patrons that might allow architects to recuperate a language of collective purpose that has almost disappeared from professional discourses. Most urgent would be a reinvention of cooperative patronage; groups of clients with an interest not in amortisation periods but in inhabiting a house, a neighbourhood or, occasionally, a garden.⁷ There is no better architecture than one that has been conceived from an active partnership of patrons and designers. This simple fact may have been forgotten over a long period obsessed with professionalising all aspects of our everyday arrangements. Crises produce opportunities. Here is one of them.

⁷ The starting points for initiatives towards collective patronage can be varied, as the survey by Jesko Fezer and Mathias Heyden of initiatives in various European cities illustrates. Cf. Jesko Fezer and Mathias

Heyden, *Hier entsteht, Strategien partizipativer Architektur und räumlicher Aneignung* (Berlin: b-books, 2004/2007).

welzijn, uitgedrukt in talen die in het publieke debat, en niet alleen in dat over de architectuur, gedurende lange tijd gevaarlijk hebben geschitterd door afwezigheid.

De teloorgang van deze talen (dit is ook de these van het laatste boek van Tony Judt, *Ill fares the land*) is waarschijnlijk nergens beter zichtbaar dan in die sector van de bouw, die het sterkst is geassocieerd met het algemeen welzijn: de sociale woningbouw.⁵ Het artikel van Noud de Vreeze over de paradigmatische culturele verschuiving binnen de Nederlandse woningbouwverenigingen sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw is op het eerste gezicht een historisch onderzoek naar de ontwikkeling van deze instituten, van sociaal gemotiveerde bewa- kers van kwaliteitshuisvesting voor de massa naar commercieel gemotiveerde projectontwikkelaars.⁶ Op dit traject is ‘architectonische kwaliteit’, eens een middel in de strijd voor de verbetering van de leefomstandigheden van de massa, een instrument geworden om de consument te verleiden in een in toenemende mate gedifferentieerde woningmarkt. De Vreeze legt deze verschuiving vast en biedt daarmee tevens een analyse van de huidige stand van zaken en van de behoefte aan de radicale herontdekking en het herstel van communautaire en coöperatieve waarden.

Wat kunnen we van dit alles leren? Ten eerste, dat de cultuur van de opdrachtgever (net zoals die van de bouw) een fundamenteel bestanddeel is van de cultuur van de architectuur. Architecten die zichzelf gedurende de afgelopen twee decennia als ondernemers zijn gaan zien, weerspiegelen slechts verschuiv- ings in de waarden van degenen die zij als opdrachtgevers treffen. Ten tweede zullen de antwoorden op nieuwe sociale of ecologische uitdagingen waarschijn- lijk niet voortkomen uit architectonische innovatie, maar uit nieuwe vormen van opdrachtgeverschap, met opdrachtgevers die geëngageerd en coöperatief zijn en worden gedreven door hun overtuigingen, terwijl ze realistisch zijn in hun methoden. Deze dialoog met hun opdrachtgevers zou architecten in staat kunnen stellen een taal van gemeenschappelijke doelstellingen te heroveren, die bijna uit de professionele discussie is verdwenen. Het hervinden van het echt coöperatief opdrachtgeverschap is het meest urgent: groepen opdrachtgevers die niet geïnteresseerd zijn in afschrijvingstermijnen, maar in een huis, een wijk of, bij gelegenheid, in een tuin willen wonen.⁷ Er bestaat geen betere architec- tuur dan architectuur die voortkomt uit een actief partnerschap van opdrachtge- ver en ontwerper. Dit simpele feit is gedurende een lange periode van obsessieve professionalisering van alle aspecten van ons dagelijks leven wellicht in het vergeetboek geraakt. Crises creëren kansen. Hier ligt er een.

Vertaling: InOtherWords, Maria van Tol

5 Judt's boek is een vurig pleidooi voor de herovering van een taal die gezamenlijke doelen in positieve termen beschrijft. Zie: Tony Judt, *Ill fares the land* (Londen: Penguin, 2010); Nederlandse vertaling: *Het land is moe*, (Amsterdam: Contact, 2010).

6 Ook elders zijn er parallellen. Anna Minton onderzocht soortgelijke ontwikkelingen in Groot-Brittannië, waar onder de bescherming van New Labour lokale huisvestingsambtenaren plannen heb- ben opgesteld om huurders uit gemeentewoningen te zetten en waar voorheen filantropische verenig- ings hun eigen versie van de marktlogica hebben aanvaard, vaak zonder veel realistisch inzicht in juist deze markt. Zie: Anna Minton, *Ground Control, Fear*

and happiness in the twenty-first-century city (Londen: Penguin, 2009). Owen Hatherley geeft een briljante analyse van de taal waarmee dergelijke strategieën gepaard gaan, waarbij elke zet ‘visionair’ is en een stedelijke ‘renaissance’ tweegebrent, en die verhult dat het in feite louter om woekerhandel gaat. Zie: nastybrutalistandshort.blogspot.com.

7 De uitgangspunten voor initiatieven tot gezamenlijk opdrachtgeverschap kunnen uiteenlopen, zoals wordt geïllustreerd door het overzicht van initiatieven in verscheidene Europese steden van Jesko Fezer en Mathias Heyden. Zie: Jesko Fezer en Mathias Heyden, *Hier entsteht, Strategien partizipativer Architektur und räumlicher Aneignung* (Berlijn: b-books, 2004/2007).